

आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार

परिच्छेद

७

- ७.१ सुनसरी, मोरङका उद्योग र मानवीय स्वास्थ्यमा परेको प्रभाव
- ७.२ अनियमितता र अक्षमताको छायाँमा परेको 'बेटी पढाउ, बेटी बचाउ' कार्यक्रम
- ७.३ वातावरण विनाश: विकास र उद्यमले काभ्रेमा पारेको प्रभाव
- ७.४ गण्डकी प्रदेशमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकार र अवस्था
- ७.५ दाङमा सिमेन्ट कारखानाले वातावरण तथा अन्य क्षेत्रमा पारेको प्रभाव
- ७.६ सुर्खेतको रेक्चामा खानेपानी समस्या: शिक्षा, स्वास्थ्य, कृषि र विस्थापन
- ७.७ कैलाली जिल्लाका एचआइभी सङ्क्रमितहरूको अवस्था

७.१ सुनसरी, मोरङका उद्योग र मानवीय स्वास्थ्यमा परेको प्रभाव

परिचय

नेपालको संविधानको धारा ३० मा स्वच्छ वातावरणको हक मौलिक हक हुने व्यवस्था छ। संविधानको मौलिक हकमा नै प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ। वातावरणीय प्रदूषण वा हासबाट हुने क्षति पीडितलाई प्रदूषणबाट कानुन बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने व्यवस्था छ (धारा ३०, २०७२)। विकाससम्बन्धी कार्यमा वातावरण विकासबीच समुचित सन्तुलनका लागि आवश्यक कानुनी व्यवस्था गर्न सकिने व्यवस्था गरेको छ। संविधानको अनुसूचीमा नै वातावरण सम्बद्ध सरोकारलाई सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकार क्षेत्रमा राखेको छ।

विश्वमा प्रत्येक वर्ष ४२ लाख मानिसको मृत्यु वायु प्रदूषणका कारण हुने गरेको विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनको तथ्याङ्क रहेको छ। यही तथ्य नेपालमा प्रत्येक वर्ष ३५ हजार नेपालीले वायु प्रदूषणका कारण ज्यान गुमाइरहेका छन्। जाडोयाममा नेपालको वायु गुणस्तर सूचक विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले निर्धारण गरेको गुणस्तरभन्दा १५ गुणा खराब स्थिति भएको तथ्याङ्क रेकर्ड भएको छ। तथ्याङ्कअनुसार प्रति १० जना नेपालीमा एक जनामा वायुप्रदूषणको कारण स्वास्थ्य समस्या भोगिरहेका छन्।

नेपालले मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा स्वीकार गरेको दायित्वमा जवाफदेहिता फितलो देखिन्छ मानव अधिकारसम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा २५ मा उच्च स्तरीय एवम् स्वस्थ जीवनको अधिकारको प्रत्याभूत गराउने राज्यको दायित्वको प्रश्न गर्ने स्वाभाविक ठाउँ देखिन्छ।

सुनसरीको दुहवी नगरपालिका-५ स्थित दुहवी चिल्डेन एकाडेमीले ०८१ असोज १३ गते राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कोशी प्रदेश कार्यालय, विराटनगरलाई सम्बोधन गरी राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगलाई बोधार्थ दिएर “छाला उद्योगले विद्यार्थी बालबालिकाको स्वास्थ्यमा गम्भीर असर परेको सम्बन्धमा” निवेदन लेख्यो। दुहवी नगरपालिका-६ मा

रहेका युनाइटेड टेनेरिज र एशियन लेदर इन्डस्ट्रिजबाट निस्किएको हानिकारक रसायन र दुर्गन्धले बालबालिकाको स्वास्थ्यमा गम्भीर असर परेकाले समस्या समाधानका लागि दुहवी चिल्डेन एकाडेमीले राज्यलाई गुहादै निवेदन लेख्नुपथ्यो (एकाडेमी, २०८१ असोज १३)।

सिङ्गो मुलुककै अर्थतन्त्रमा विशेष अर्थ र महत्व राख्ने सुनसरी, मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रमा साना ठूला गरी झण्डै ३ हजार २ सय बढी उद्योग छन्। कोभिड महामारीका समयमा बन्द भएका उद्योग क्रमश सुचारू हुँदै गएपछि सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रमा ३ हजार बढी उद्योग सञ्चालनमा रहेको सुनसरी र मोरङका घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालयको आर्थिक वर्ष ०८०/०८१ को तथ्याङ्कमा देखिन्छ (घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय, २०८१)। सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रमा रहेका उद्योगले राज्यलाई जति राजश्व तिरिरहेका छन्, त्यो भन्दा बढ्ता क्षति नागरिकको स्वास्थ्यमाथि गरिरहेका छन्। विराटनगर र धरानविचको ४५ किलोमिटर क्षेत्रलाई मुलुकै सबैभन्दा बढी प्रदूषित क्षेत्र भनी निक्काल गरिएको छ। सोही क्षेत्रमा रहेका उद्योगले यस क्षेत्रमा बसोवास गरिरहेका झण्डै १ लाख ५० जना मानिसको स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारिरहेका छन्।

उद्योगका कारण मानवीय स्वास्थ्यमा समस्या

सुनसरी मोरङ औद्योगिक कोरिडोरमा अस्वस्थकर हावा रहेको ०७४ फागुन २५ गते नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान (नास्ट) ले विराटनगरमा आयोजना गरेको छ। सुनसरी, मोरङ औद्योगिक कोरिडोरको हावा प्रदूषित रहेको र मानव स्वास्थ्यलाई असर गर्ने गरेको छ (काफ्ले, २०८१)। हावामा बालुवाको सानो कणका साथै सल्फर अक्साइड समेत रहेकाले सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रमा वायु प्रदूषण भएको छ। सुनसरी मोरङ औद्योगिक क्षेत्रबाट निस्कने विकारयुक्त धुवाँ, धूलो, दुर्गन्ध र पानीका कारण वायुसहित जल प्रदूषण भएको छ (भा, २०८१)।

शरीरको अक्सिजन पुरा गर्नका लागि हामी हरेक दिन करिब २२ हजार पटक सास फेर्छौं र यसका लागि करिब २५ किलो हावा चाहिन्छ। खाना बिना हामी पाँच हप्ता बाँच्छौं भने पानी बिना पाँच दिन बाँच्न सकिएला र तर, हावा बिना पाँच मिनेट बाँच्न सक्दैनौं (नेपालमा वायु प्रदूषण समस्या र समाधान) दश माइक्रोन (मानिसको रौंको मोटाइ करिब ५० माइक्रोन हुन्छ) भन्दा साना धूलाका कण (पिएम-१०) नाइट्रोजनका अक्साइडहरू, कार्बन मोनोअक्साइड, लिड, ओजोन, हाइड्रोकार्बनजस्ता वायु प्रदूषकहरू प्रमुख छन्। यी प्रदूषकहरूले सि ो पर्यावरणमा समस्या निम्त्याउँछन्। दश माइक्रोनभन्दा कम व्यास भएका मसिना धूलाका कणहरूलाई पिएम-१० भनिन्छ। त्यस्तै २ दशमलव ५ माइक्रोन भन्दा कम व्यास भएका धूलाका कणलाई पिएम २.५ भनिन्छ। पिएम-१० लगायतका मसिना धूलोका कणहरू नै सबैभन्दा खतरनाक वायु प्रदूषक हुन्। उद्योगधन्दा, कलकारखाना र सवारीसाधनबाट निस्कने धूवाँमा यस्ता मसिना धूलाका कणहरू प्रशस्त मात्रामा हुन्छन्। यसको बरिपरी पोलिसाइक्लिक एरोमेटिक हाइड्रोकार्बनजस्ता विषालु रासायनिक पदार्थ र गह्रौं धातुका कणहरू टाँसिएर रहेका हुन्छन्। यी पदार्थहरूको कारणले गर्दा मान्छेको फोक्सोमा क्यान्सर रोग उत्पन्न हुन सक्छ। पिएम-१० धूलाका कणहरू ज्यादै मसिना भएकाले सजिलै फोक्सोसम्म पुग्छन्। त्यहाँबाट यिनीहरू रगतमा मिसिएर मुटुसम्म पनि पुग्छन् र मुटु तथा स्नायुप्रणालीमा गम्भीर असर पुऱ्याउन सक्छन्।

०७७ पुस २३ गते विराटनगरको एअर क्वालिटी इन्डेक्स (एक्यूआई) २१९ पुगेको थियो। हावामा प्रदूषणको मात्र ४०-६० सम्मको अवस्थालाई राम्रो मानिन्छ। तर, विराटनगरमा हावाको गुणस्तर एयर क्वालिटी इन्डेक्स १८० भन्दा माथि छ। हावाको गुणस्तर पार्टीकुलर म्याटर 'पिएम २.५' र 'पिएम १०' स्केल विधिबाट मापन गरिन्छ। यसरी मापन गर्दा ४०-६० सम्मको अवस्थालाई सामान्य र त्यसमाथिको अवस्थालाई खतराको सङ्केत मानिन्छ। सुनसरी औद्योगिक करिडोर क्षेत्रको ४२ किलोमिटर क्षेत्रमा हावाको गुणस्तर सधैं ०-६० भन्दा माथि हुने भएकाले यो क्षेत्रलाई सबैभन्दा प्रदूषित क्षेत्र भनि निक्याल गरिएको नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान (नास्ट) वैज्ञानिक मदनलाल श्रेष्ठको भनाइ छ (भा, २०८१)।

वातावरण र मानव अधिकार सम्बन्ध

मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणापत्रको धारा १ मा मानव स्वतन्त्र र समान भएर जन्मेका छौं भनेर लेखिएको छ। तर, पृथ्वीमा जन्मने त मानिस मात्र होइन। हाम्रो वातावरणमा अन्य जीवहरू पनि छन्। के ति असमान भएर जन्मेका हुन त ? के ति समान छैनन त ? के तिनको सुरक्षण हुनु पर्दैन ? तिनीहरूको अधिकार नै छैन त ? भन्ने प्रस पनि विस्तारै मौलाउन थाल्यो। १९६०-१९७० को दशकमा आर्थिक समृद्धिको यात्रा तय हुन थालेपछि वातावरणको संरक्षणको विषयले प्राथमिकता पाउन थाल्यो। द्रुत गतिले आर्थिक विकास हुन थाल्यो। आर्थिक विकासको पछाडि वातावरणीय क्षति र दोहन पनि बढ्यो। जसले गर्दा खनिज पदार्थ मात्र नोक्सान होइन जीवित प्राणीको पनि धेरै हताहती हुन थाल्यो। उनीहरूको बासस्थानहरू लुटिए। अन्ततः प्रभाव मानिसमा पऱ्यो। मानिस प्रभावित हुँदा उनीहरूको अधिकार पनि सुरक्षित हुन सकेन (भुजु, २०८१)। यसकारण वातावरणको अधिकार मानव अधिकारको रुपमा विकास भयो।

कोशी राजमार्ग भएर इटहरी, विराटनगर यात्राको क्रममा यात्रुहरूले कतै बिस्कट उद्योगको मीठो बास्ना लामो श्वास तानेर आनन्द मान्छन्, त कतै साबुन र छाला उद्योगबाट निस्किएका खप्नै गाह्रो हुने चर्को दुर्गन्धका कारण नाक खुम्च्याउँदै चाँडै यात्रा टुडिगयोस भनी हतार गर्छन्। मोरङको बुढीगड्गा गाउँपालिका-५ बुढीखोला दक्षिण किनारामा रहेका ४० घरका सुकुमवासीलाई उद्योगबाट निस्कने दुर्गन्ध र फोहोरले आक्रान्त बनाएको वर्षौं बितेको छ। उनीहरूले संविधानले व्यवस्था गरेको स्वच्छ वातावरणको हक उपभोग गर्न पाएका छैनन्। सुनसरी, मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रभित्रका १ लाख ५० हजार बढी स्थायीवासी प्रत्यक्ष स्वच्छ वातावरणको हकबाट वञ्चित छन्। कोशी राजमार्ग भएर इटहरी, विराटनगर आवतजावत गर्नुपर्ने हजारौं नागरिक अप्रत्यक्ष रूपमा स्वच्छ वातावरणको हकबाट वञ्चित छन्।

दुहवी नगरपालिका-६ मा रहेका युनाइटेड टेनेरिज र एशियन लेदर इन्डस्ट्रिज उद्योगसँगै कागज, सोयाबिन तेल उद्योगबाट निस्किएको दुर्गन्ध र रसायनका कारण स्वास्थ्यमा गम्भीर असर परेकाले स्थानीय छाला फ्याक्ट्री पीडित सङ्घर्ष समिति बनाएर उद्योग र राज्यविरुद्ध आन्दोलित छन्। दुहवी नगरपालिका-६ का ५८ वर्षीय रामनन्द चौधरी उद्योगबाट निस्किएको दुर्गन्ध र रसायनका कारण स्वास्थ्य समस्याबाट ग्रसित छन्। सुरुसुरुमा उद्योगबाट

तालिका ७.१.१ कोशी अस्पतालमा भर्ना भएका विरामीको तथ्याङ्क

		आर्थिक वर्ष						जम्मा
		२०७४/७५	२०७५/७६	२०७६/७७	२०७७/७८	२०७८/७९	२०७९/८०	
१	निमोनिया	७२३	६८१	८०४	७५०	८७०	६०७	४४३५
२	क्रोनिक श्वासप्रश्वासका विरामीहरू	३४८	२९८	३२५	३९७	३९५	६९४	२२९७

(स्रोत: कोशी अस्पताल, २०७५-८१)

आएको दुर्गन्धले बस्न गाह्रो हुने भएपनि बितेको १५ वर्षको अवधिमा उद्योगबाट निस्कने विषयुक्त फोहोर र दुर्गन्धसँग नाक अभ्यस्त भएपछि नाकले सुगन्ध र दुर्गन्ध छुट्टयाउन छाडेको स्थानीयको भनाइ छ। सुनसरी, मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रमा सञ्चालित प्लाष्टिक, साबुन, विस्कुट, खाद्यान्न, छाला, फलामे छड, विद्युतीय तार उत्पादन गर्ने उद्योगका कारण बालबालिका, ज्येष्ठ नागरिक, विरामी, गर्भवती महिला र नवजात शिशु सबैभन्दा बढी प्रभावित छन्।

सुनसरीको दुहवी नगरपालिका-८ स्थित पञ्चायत आधारभूत विद्यालयमा अध्ययनरत बालबालिकाको विद्यालयमा छुट्टै किसिमको दिनचर्या र जिम्मेवारी छ। उनीहरू नजिकैको मैदा मिल चलन थालेपछि हतारहतार भ्याल ढोका बन्द गर्छन्। मैदा मिलको चिमनीबाट निस्किएको भुस आँखा र नाकमुख सम्म आइपुग्छ। विद्यालयले पूर्वपट्टि भएका भ्याललाई स्थायी रूपमा बन्द गरेको छ। उद्योगबाट निस्किएको विषयुक्त फोहोर पानी बुढीखोला र नालाहरूमा अलपत्र अवस्थामा फ्याल्दा नागरिकको स्वास्थ्य मात्र नभई जलचर र पशुपौचायसमेत उत्तिकै प्रभावित छन्। दुर्गन्ध र रसायन मिश्रित हावासँगै विषयुक्त फोहोर पानीका कारण बुढीखोलाका पानी सबैभन्दा दुर्गन्धित छ। युनाइटेड टेनेरिज र एशियन लेदर इन्डस्ट्रिज उद्योगले उद्योगबाट निस्कने विषयुक्त पानी, हावालाई फिल्टर नगरी सोभै खोला वा वायुमण्डलमा छाड्दा त्यसले श्वासप्रश्वास, छाला र आँखासम्बन्धी रोग निम्त्याएको छ।

लगातार कुनै पनि प्रकारको गन्ध सुधिरँहदा घ्राण (सुँघ्ने) शक्तिमा कमी आउने चिकित्सक दीपक सिग्देलले बताए। दुर्गन्ध वा सुवासयुक्त गन्ध नाकको अल्फ्याक्टरी नर्भका रेशाले मानिसको गिदीसम्म पुर्‍याउँछ र मानिसले गन्धका प्रकारका बारेमा थाहा पाउने गर्छ। “लगातार एउटै गन्ध सुधिरँहने मानिसको

नर्भका रेखा मर्ने, नाकमा मासु पलाउने, गन्ध थाहा नपाउने र क्यान्सरको सम्भावना रहने चिकित्सको सिग्देलको भनाइ छ” प्रदूषित क्षेत्रबाट कोशी अस्पतालमा आएका विरामीमध्ये निमोनिया, क्रोनिक श्वासप्रश्वासका रोगी, नाक, कान, घाँटी र छालाका समस्या भएका विरामी सङ्ख्या बढी रहेको छ (कटुवाल, २०८१)।

कोशी प्रदेशकै ठूलो सरकारी अस्पताल, कोशी अस्पतालमा भर्ना भएका विरामीको तथ्याङ्कलाई आधार मान्ने हो भने वायु प्रदूषणका कारण सुनसरी, मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रका उद्योग विष फ्याल्ने उद्योग प्रमाणित भएका छन्। वायु प्रदूषणका कारण सबैभन्दा बढी श्वासप्रश्वासका विरामी हुने गरेको छ (सिग्देल, २०८१)। सुनसरी, मोरङ औद्योगिक करिडोरका उद्योगबाट निस्कने विषयुक्त विकारले बालबालिकालाई सबैभन्दा बढी हानि पुर्‍याएको छ (चौधरी, २०८१)। कोशी अस्पतालमा आर्थिक वर्ष २०७४/०७५ मा श्वासप्रश्वासमा समस्यासँगै निमोनियामा भएका ७२३ जना, आर्थिक वर्ष ०७५/०७६ मा ६२१ जना, आर्थिक वर्ष ०७६/०७७ मा ८०४ जना, आर्थिक वर्ष ०७७/०७८ मा ७५० जना, आर्थिक वर्ष ०७८/०७९ मा ८७० जना र आर्थिक वर्ष ०७९/०८० मा ६०७ जना भर्ना भएका थिए। सोही आर्थिक वर्षमा क्रोनिक श्वासप्रश्वासका विरामीहरू आर्थिक वर्ष ०७४/०७५ मा ३४८ जना, आर्थिक वर्ष ०७५/०७६ मा २९८ जना, आर्थिक वर्ष ०७६/०७७ मा ३२५ जना, आर्थिक वर्ष ०७७/०७८ मा ३९७ जना, आर्थिक वर्ष ०७८/०७९ मा ३९५ र आर्थिक वर्ष ०७९/०८० मा ६९४ जना भर्ना भएको छ (कटुवाल, २०८१)।

कोशी अस्पतालको तथ्याङ्कलाई मात्रै आधार मान्ने हो भनेपनि सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोर

क्षेत्रका स्थायीवासीसहित सुनसरी, मोरङका अन्य क्षेत्रमा वसोवासहरू वायु प्रदूषणका कारण निमोनिया र श्वासप्रश्वास कारण अस्वस्थ भएको चिकित्सको भनाइ छ। कोशी अस्पतालमा उपचारका लागि भर्ना नै भएका निमोनिया र श्वासप्रश्वासका विरामीहरूको तथ्याङ्कका आधारमा ६ ओटा आर्थिक वर्षमा निमोनियाबाट ४ हजार ४ सय ३५ र श्वासप्रश्वासका कारण २ हजार २ सय ९७ जना अस्पताल भर्ना हुनुलाई वायु प्रदूषणको खतराको सङ्केतका रूपमा बुझ्न जरुरी छ (चौधरी, २०८१)।

सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रका उद्योगले फ्याल्ने धुवाँ, दुर्गन्ध, ध्वनि र रसायनिक पदार्थले सडक छेउका नाला, खोला र स्थानीयको स्वास्थ्यमा प्रतिकूल असर पारेको छ। उद्योगका कारण कृषि उपजमा पनि प्रत्यक्ष प्रभाव परेको छ। उद्योग व्यवसाय ऐन, २०५३ र त्यसको नियमावली २०५८ ले व्यवस्था गरेअनुसार सीमा क्षेत्रभन्दा ८ किलोमिटर टाढा कारखानाहरू स्थापना गर्नुपर्ने प्रावधान छ। समतल जमिन, भौतिक पूर्वाधार जुटाउन सजिलो र यातायातको सुविधाले कच्चा पदार्थको ढुवानी साथै उत्पादित वस्तुलाई बजारसम्म पुर्‍याउन सुविधा भएबाटै सुनसरी मोरङ औद्योगिक क्षेत्रमा तोकिएको मापदण्ड विपरित उद्योग सञ्चालन भइरहेका छन्।

कति छन् उद्योग ?

सुनसरी र मोरङमा घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालयमा दर्ता भएको तथ्याङ्क अनुसार सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रमा मानवीय जीवन र पर्यावरणमा प्रत्यक्ष प्रभाव पार्ने ३ सय ६३ ओटा उद्योग छन्। जसमध्ये सुनसरीमा १ सय ५२ र मोरङमा २ सय ११ ओटा उद्योग छन्। सबैभन्दा बढी प्रदूषणको कारण मानिएका छाला प्रशोधन तथा त्यससँग सम्बन्धित वस्तु उत्पादन गर्ने ५७ ओटा र रसायन एवम् जिङ्क अक्साइडसम्बन्धी ३५ ओटा उद्योग छन्। छाला प्रशोधन गर्ने उद्योग र रसायन एवम् जिङ्क अक्साइड उत्पादन गर्ने उद्योगका आधारमा सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रको ४२ किलोमिटर क्षेत्रफललाई मुलुकै सबैभन्दा बढी प्रदूषित क्षेत्र भनि निर्व्याल गरिएको उद्योग सङ्गठन मोरङले जनाएको छ।

फोहोर कहाँ कति ?

सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्र जल, वायु, भूमि र ध्वनि प्रदूषणको चपेटामा परेको छ।

रसायन प्रयोग हुने उद्योगहरूले आधुनिक प्रविधिको प्रयोग नै नगरी उद्योगबाट निस्कने विषयुक्त पानी र अन्य अवशेष त्यसै अलपत्र अवस्थामा फ्याल्ने हुँदा त्यसको डरलाग्दो असर मानवीय स्वास्थ्य र पर्यावरणमा बढ्दै गएको छ। सुनसरीको दुहवी नगरपालिका-८ का ५४ वर्षीय पूर्ण थपलिया नजिकैको बाबा प्याकेजिङ्ग उद्योगले डढाउने गरेको प्लाष्टिकजन्य पदार्थको धुवाँले पीडित भएको दशक बितिसकेको छ। उद्योगले धानको फूल फुलेको समयमा प्लाष्टिकजन्य फोहोर डढाउँदा त्यसबाट फैलने धुँवाका कारण धानको फूल मर्दा थातथलोबाट विस्थापित हुनुपर्ने अवस्थामा पुगेका छन्। उद्योगबाट निस्कने दुर्गन्धले वालीनाली र बोटविरूवा मात्र होइन, पशुचौपाय समेत उत्तिकै प्रभावित छन् (अधिकारी, २०८१)। उद्योगबाट निस्किएको विषयुक्त पानी खाएका कारण पशुचौपाया विरामी भएर मर्ने गरेको छ। सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रका उद्योगले विकारयुक्त पानी बुढीखोला, नालाआदीमा अलपत्र अवस्थामा फ्याल्दा त्यसले सिङ्गो पर्यावरणले असर पार्ने बताए। उद्योगले नदी वा खुल्ला रूपमा विषयुक्त पदार्थ बाहिर फ्याल्दा पानीमा फलामका कण, सिलिकनका कण, सल्फेट, नाइट्रोजन, मर्करीका लिड पानी मिसिने भएकाले सिङ्गो पर्यावरणमा प्रभाव पार्ने गरेको छ (सलमान, २०८१)। उद्योगबाट निस्कने फोहोरले प्रभाव पारेको क्षेत्रमा उत्पादित अनाज सेवन गर्दा मानवीय स्वास्थ्यमा गम्भीर असर पर्ने गरेको छ।

पीडित र उद्योगीबिचको द्वन्द्व

दुहवी नगरपालिका-६ मा रहेका युनाइटेड टेनेरिज र एशियन लेदर इन्डस्ट्रिजले कच्चा छाला प्रशोधन गर्दा निकालेको सोडियम सल्फाइड, बेसिकोमियम सल्फेट, लाइमजस्ता रसायनयुक्त फोहोरका कारण स्वास्थ्यमा समस्यासँगै श्वासप्रश्वासमा समस्या भएपछि छाला उद्योगविरुद्ध छाला फ्याक्ट्री पीडित सङ्घर्ष समिति बनाएर ०८१ साउनदेखि आन्दोलन सुरुआत गरे। सरकारी प्रक्रियामा प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षा (आइइइ) र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन (इआइए) नगरी उद्योग सञ्चालनमा रहेकाले उद्योग र उद्योगीविरुद्ध आन्दोलन गर्दै ०८१ भदौमा प्रधानमन्त्री तथा मन्त्रिपरिषद्को कार्यालयको ध्यानाकर्षण गराउँदै नेपाल सरकारलाई जापानपत्र बुझाए।

पीडितहरूले प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षा र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन नगरी उद्योग

सञ्चालनमा रोक लगाउँदै कोशी प्रदेश सरकारको पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयमा उद्योगविरूद्ध ०८० साउनमा जापनपत्र बुझाए। पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालय अन्तर्गतको अनुगमन तथा निरीक्षण समिति, दुहवी नगरपालिकाका जनप्रतिनिधि, दुहवी नगरपालिका-६ का वडाध्यक्ष सम्मिलित संयुक्त अनुगमन टोलीले दुहवी नगरपालिका-६ मा रहेका युनाइटेड टेनेरिज र एशियन लेदर इन्डस्ट्रिजले कच्चा छाला प्रशोधन गर्दा निकालेको फोहोरका बारेमा स्थलगत अनुगमन गर्‍यो। पीडितहरूले राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग केन्द्रीय कार्यालयलाई बोधार्थसहित दिएको निवेदनका आधारमा राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कोशी प्रदेश कार्यालयले ०८१ असोजमा स्थलगत अनुगमन गर्‍यो (लम्साल, २०८१)।

वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन नगरी उद्योग बन्द गर्नुपर्ने सङ्घर्ष समितिको माग बमोजिम कोशी प्रदेश सरकारको पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयको वातावरण निरीक्षक हरिशङ्कर भाले ०८१ भदौमा युनाइटेड टेनेरिज र एशियन लेदर इन्डस्ट्रिजलाई काटे। तर, उद्योगले मन्त्रालयको पत्रलाई वेवास्ता गरी उद्योग सञ्चालन गरिरहँदा समस्या उस्तै छ।

दुहवी नगरपालिका-६ मा रहेका युनाइटेड टेनेरिज र एशियन लेदर इन्डस्ट्रिजले कच्चा छाला प्रशोधन गर्दा निकालेको सोडियम सल्फाइड, बेसिक्रोमियम सल्फेट, लाइमजस्ता रसायनयुक्त फोहोरका कारण स्वास्थ्यमा समस्यासँगै श्वासप्रश्वासमा समस्या भएपछि छाला उद्योगविरूद्ध छाला फ्याक्ट्री पीडित सङ्घर्ष समितिले उद्योगविरूद्ध जिल्ला प्रशासन कार्यालय, सुनसरीमा समेत उद्योग बन्दको माग गर्दै निवेदन दिए। जिल्ला प्रशासन कार्यालयले उद्योग सञ्चालन पूर्व वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ र नियमावली २०७७ बमोजिम उपयुक्त वातावरणीय अध्ययन नभएको तथा औद्योगिक व्यवसाय ऐन २०७६ र नियमावली २०७६ ले तोकेको न्यूनतम मापदण्ड विपरित उद्योग सञ्चालन भएको पाइएको हुँदा प्रदेश सरकार-१६ पर्यटन, वन तथा वातावरण मन्त्रालयको ०८१ भदौ १३ गतेको पत्र अनुसार उपयुक्त वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन नभएकाले तत्काल उद्योग बन्द गर्न प्रशासन कार्यालयका प्रशासकीय अधिकृत केशव खतिवडाले उद्योगका नाममा ०८१ असोज ६ गते पत्र काटे। तर, उद्योगले पत्रलाई वेवास्ता गरी उद्योग सञ्चालन गरिरहेको छ।

उद्योगले सरकारी निकायलाई वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन नगरी उद्योग सञ्चालन नगर्ने भनि जानकारी गराएपनि नियमित रूपमा उद्योग सञ्चालन गरिरहेको प्रमाण छाला फ्याक्ट्री पीडित सङ्घर्ष समितिले फेला पारेपछि उद्योग पीडित/प्रभावित स्थानीय, उद्योग र सरकारबिचको द्वन्द्व भन् बढ्दो छ। सरकारी निकायको आदेश समेतलाई अटेर गर्ने उद्योग र उद्योगीका कारण पीडित प्रभावितहरू भने दुहवी नगरपालिका-६ बाट विस्थापित हुनुपर्ने अवस्था छ।

दुहवी नगरपालिका-६ मा रहेका युनाइटेड टेनेरिज र एशियन लेदर इन्डस्ट्रिजले कच्चा छाला प्रशोधन उद्योगले सङ्घर्ष समितिको माग बमोजिम ०८१ पुस २ गते सार्वजनिक सुनुवाई कार्यक्रम तय गर्‍यो। दुहवी नगरपालिका-६ का वडाध्यक्षको खाली माइन्ट पेपरमा निर्णय लेख्ने भन्दै हस्ताक्षर गराएपछि छाला पीडित सङ्घर्ष समितिले माइन्ट च्यातिदियो। माइन्ट च्यातेसँगै टायर बालेर स्थानीयले विरोध गरे। यो वर्षको अन्त्यसम्म उद्योगी र स्थानीयबिचको द्वन्द्व चलि रहूँयो।

उद्योगविरूद्ध उजुरी

सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रका उद्योगका कारण मानवीय स्वास्थ्यसहित सिङ्गो पर्यावरणमा असर पारेको भन्दै प्रभावित/पीडितले २०५८ सालयता उद्योगविरूद्ध आन्दोलन गरिरहेका छन्। तर, उद्योगले सरकारको निर्णय र आदेशलाई वेवास्ता गर्दा पीडित प्रभावितहरू भने स्वच्छ वातावरणको अधिकारबाट वञ्चित भइरहेका छन्। मोरङको बुढीगङ्गा गाउँपालिका र सुनसरीको दुहवी नगरपालिका क्षेत्रमा रहेका उद्योगहरूले जथाभावी रूपमा उद्योगबाट निस्कने फोहोर फ्याल्दै आएका छन्। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, कोशी प्रदेश कार्यालय, विराटनगरमा सुनसरीको इटहरी उपमहानगरपालिका-१३ खनारमा रहेको अरिहन्त अटोकोरुगेस प्रालिले उद्योगबाट निस्किएको फोहोर जथाभावी फ्याल्ने गरेका कारण स्वास्थ्यमा समस्या हुनुका साथै श्वास फेर्नसमेत अफठ्यारो भएको भन्दै आर्थिक वर्ष ०७६/०७७ मा आयोगमा उद्योगविरूद्ध निवेदन दिए। उद्योगबाट निस्कने एसिड पाउडर, तारका मसिना कण, विषयुक्त पानी, धुवाँ र दुर्गन्धका कारण बेहोस हुने, टाउको दुख्ने लगायतका समस्याले उद्योगविरूद्ध राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा उजुरी दिए। आयोगको अनुगमन टोलीले वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन र प्राविधिकबाट अनुसन्धान गराउन उद्योगलाई पत्र काटेपनि त्यसको

कार्यान्वयन नहुँदा पीडितको अवस्था उस्तै छ। उद्योग यथावत रूपमा सञ्चालन भइरहेको छ।

उद्योगको लापरवाही

मोरङको बुढीगड्गा गाउँपालिका र सुनसरीको दुहवी नगरपालिका क्षेत्रभित्र सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोरका ठूला उद्योग छन्। मानवीय स्वास्थ्य र सिङ्गो वातावरणीय हानी पुऱ्याउने उद्योग यही क्षेत्रमा सञ्चालित छन्। नेपाल स्ट्राबोर्ड कम्पनी, स्वस्तिक आयल, हिमगिरी साबुन उद्योग, एशियन थाइफुड्स, नेपाल सिल्केट उद्योग, राठीकोल, पायनियर केवल, अरूण वनस्पति, भगवती कार्बाइड, अरिहन्त मल्टीफाइवर्स, महालक्ष्मी सिल्क, नेपाल लिक्र्स, कमला स्टील, आरती स्ट्रीप, हुलास आइरन, युनाइटेड टेनेरिज र एशियन लेदर इन्डस्ट्रिजस्ता उद्योगले सबैभन्दा बढी प्रदूषण फैलाउने गरेका छन्। युनाइटेड टेनेरिज र एशियन लेदर इन्डस्ट्रिजले उद्योगबाट निस्किएको फोहोर छाला अलपत्र अवस्थामा फ्याल्ने गरेका कारण दुहवी नगरपालिका-६ का भण्डै ६ हजार स्थानीय प्रत्यक्ष प्रभावित भएका छन्। छाला उद्योगका कारण दुहवी नगरपालिका-५ र १ का स्थानीय उत्तिकै पीडित छन्।

गाउँ नै विस्थापित हुने खतरा

अत्यधिक फोहोर निष्काशन गर्ने उद्योगहरूमा छाला उद्योगलाई सबैभन्दा खराब मानिन्छ। दुहवी नगरपालिका-६ मा युनाइटेड टेनेरिज र एशियन लेदर इन्डस्ट्रिजले कच्चा छाला प्रशोधन गर्दै आएका छन्। छालामा तीव्र सङ्क्रमण फैलन, छोटो समयमा सडिएर गन्गाउने भएका कारण दुहवी नगरपालिका-६, ५ र १ का बडावासी सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोरका क्षेत्रबाट सबैभन्दा बढी प्रभावित भएका छन्। उनीहरू नियमित रूपमा उद्योग सञ्चालन भए वा उद्योगले आधुनिक प्रविधिको प्रयोग नगरी उद्योग सञ्चालन गरेका गाउँबाट नै विस्थापित हुनुपर्ने अवस्थामा पुगेका छन्। छाला उद्योगका कारण घरजग्गा विक्री नभएका कारण त्यस क्षेत्रबाट सोही उद्योगका मालिकालाई सस्तो मूल्यमा घर जमिन बेचेर ८ जना विस्थापित भइसकेको छ (रहमुद्दिन, २०८१)।

ऐनको फाइदा उठाउँदै उद्योग

वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ मा व्यवस्था भए अनुसार सञ्चालित दुई ओटा छाला उद्योगमध्ये युनाइटेड टेनेरिज उद्योगले ०८१ कात्तिक २२ गतेदेखि उत्पादन बन्द गरेको छ। तर, एशियन लेदरले भने

नियमित रूपमा उत्पादन गरिरहेको छ। वातावरण संरक्षण ऐन, २०५३ बमोजिम प्रारम्भिक वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गरी सञ्चालनमा आएको उद्योग अहिले पनि सोही मापदण्डलाई टेकेर उद्योग सञ्चालन गरिरहेको छ। वातावरण संरक्षण ऐन, ०५३ लाई वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ ले खारेज गरेपनि वातावरण संरक्षण ऐनको नियमावलीमा २०५३ बमोजिमको नियमावलीलाई २०७६ ले मान्यता दिने उल्लेखका आधारमा एशियन लेदरले नियमित रूपमा काँचो छाला प्रशोधन गरिरहेको छ।

कानुनी व्यवस्था

संविधानले धारा ३० मा स्वच्छ वातावरणको हकलाई व्याख्या एवम् व्यवस्था गरेको छ। सोही धाराको उपधारा १ मा प्रत्येक नागरिकलाई स्वच्छ र स्वस्थ वातावरणमा बाँच्न पाउने हकको व्यवस्था गरेको छ। सोही धाराको उपधारा २ मा वातावरणीय प्रदूषण वा ह्रासबाट हुने क्षतिबाट पीडितलाई प्रदूषकबाट कानून बमोजिम क्षतिपूर्ति पाउने हक हुने व्यवस्था गरिएको छ (धारा ३०, २०७२)। वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ र नियमावलीले उद्योग सञ्चालन गर्नुपूर्व प्रारम्भिक वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन र प्रारम्भिक वातावरणीय परीक्षा गर्नुपर्ने बाध्यताकारी व्यवस्था गरेको छ। तर, सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रमा उद्योगहरू वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कनलाई प्राथमिकतामा नराख्दा नागरिकको स्वच्छ वातावरणमा बस्न पाउने अधिकार खोसिएको छ। वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ तथा नियमावली २०७७, विपद् जोखिम न्यूनीकरण व्यवस्थापन ऐनलगायत राष्ट्रिय कानूनका साथै नेपाल पक्ष राष्ट्र भएको आर्थिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धि, १९६६ ले स्वच्छ वातावरणको अधिकारको उल्लेख गरेको छ।

समस्या समाधानको उपाय

सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडोर क्षेत्रमा रहेका उद्योगका कारण वायुसहित जल, जमिन र ध्वनि समेत प्रदूषण भएको छ। जसका कारण प्रत्यक्ष रूपमा १ लाख ५० हजार भन्दा बढी प्रभावित भएका छन् भने सुनसरीको दुहवी नगरपालिका र मोरङको बुढीगड्गा गाउँपालिकाका स्थानीय थातथलोबाट विस्थापित हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना हुँदै गएको छ। उद्योगबाट निस्कने विषयुक्त फोहोर पानीलाई शुद्धीकरण, विषाक्त धुवाँ नियन्त्रणका लागि आधुनिक प्रविधि र उच्च गुणस्तरीय

कच्चा पदार्थ उद्योगले प्रयोग गर्नुपर्ने देखिन्छ। उद्योगबाट निस्कने फोहोरलाई नियन्त्रण गर्न उद्योग सङ्गठन, मोरङ र उद्योग सङ्गठन, सुनसरीले एकसाथ काम गर्न आवश्यक छ।

निष्कर्ष

सुनसरी मोरङ औद्योगिक करिडर क्षेत्रका उद्योगका प्रत्यक्ष रूपमा १ लाख ५० हजार बढी मानिसलाई असर पुऱ्याएको पाइन्छ। मोरङ र सुनसरीमा रहेका घरेलु तथा साना उद्योग, दुई ओटै जिल्लामा रहेका उद्योग सङ्गठन, पीडित/प्रभावितसँगको कुराकानी, सरकारी कागजात, अस्पतालको विरामी अभिलेख, विज्ञ एवम् वैज्ञानिकहरूका तर्कले सुनसरी मोरङमा रहेका उद्योगका कारण यस क्षेत्रमा रहेका मानिसको स्वास्थ्यमा प्रतिदिन प्रतिकूल प्रभाव पर्दै गएको छ। उद्योगबाट निस्कने विषयुक्त फोहोरलाई उद्योगहरूले अलपत्र अवस्थामा नदी,नाला, खुल्ला आकाश र वातावरणमा छाड्दा त्यसले मानिसको स्वच्छ वातावरणको हकलाई उपभोग गर्नबाट बञ्चित गराएको छ। फोहोरलाई जल, वायु र वातावरणमा मिसाउन नदिन राज्यले समसामयिक कानून निर्माण गरी सोही अनुसार कार्यान्वयन गर्न अति आवश्यक छ।

सुझाव

- राज्यले वातावरण संरक्षण ऐन र त्यसको नियमावलीले गरेको व्यवस्थालाई समय सापेक्ष परिमार्जन गर्नुपर्ने।
- उद्योग सञ्चालन अनुमति पूर्व राज्यले अनिवार्य रूपमा विज्ञ, प्राविधिकबाट प्रारम्भिक वातावरण परीक्षा र वातावरणीय प्रभाव मूल्याङ्कन गराउनुपर्ने।
- उद्योगधन्धाका भौतिक पूर्वाधार र संरचना निर्माण अघि वातावरण संरक्षण ऐन, २०७६ बमोजिम वस्तीभन्दा १२ किलोमिटर टाढा बनाउनुपर्ने।
- उद्योगधन्धाहरूले सामाजिक उत्तरदायित्व बमोजिम पीडित/प्रभावितहरूको उपचारका लागि निश्चित कोष सञ्चालन गर्नुपर्ने।
- आधुनिक प्रविधि र भौतिक पूर्वाधार निर्माण भएपछि मात्र राज्यले उद्योग सञ्चालनका लागि अनुमति दिनुपर्ने।
- उद्योगबाट निस्कने विषयुक्त फोहोरलाई शुद्धीकरण गरी जल, वायु र जमिनमा विर्सजन गर्ने सुनिश्चितता राज्य र उद्योगी दुवै पक्षबाट हुनुपर्ने।

सन्दर्भ सामग्री

एकाडेमी, दुहवी चिल्ड्रेन (२०८१ असोज १३), निवेदन, “छाला उद्योगले विद्यार्थी बालबालिकाको स्वास्थ्यमा गम्भीर असर परेको सम्बन्धमा”

अधिकारी, रामचन्द्र (२०८१), कुराकानीमा आधारित, प्राणी विज्ञान उपप्राध्यापक, डिग्री क्याम्पस, विराटनगर
कटुवाल, गोविन्द (२०८१), मेडिकल रेकर्ड तथा कुराकानीमा आधारित, निरिक्षक कोशी अस्पताल, विराटनगर
काफ्ले, अङ्ककार (२०८१), कुराकानीमा आधारित, प्राध्यापक, प्रविधि क्याम्पस, विराटनगर
घरेलु तथा साना उद्योग कार्यालय (२०८१), सुनसरी, आर्थिक वर्ष ०८०/०८१ को तथ्याङ्क

<http://dcsi.gov.np/en/site/publication>

चौधरी, राम नारायण (२०८१), कुराकानीमा आधारित, बाल रोग विशेषज्ञ, कोशी अस्पताल, विराटनगर
भा, प्रमोदकुमार (२०८१), कुराकानीमा आधारित, प्राध्यापक, नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान (नास्ट), विराटनगर
भुजु, दिनेशराज (२०८१), कुराकानीमा आधारित, वातावरणविद्
धारा ३०, नेपालको संविधान (२०७२)
धारा ३०, नेपालको संविधान (२०७२)। उपधारा २।
रहमुद्दिन, मोहम्मद (२०८१), कुराकानीमा आधारित, स्थानीय, दुहवी नगरपालिका-६
लम्साल, डिल्लीराम (२०८१), कुराकानीमा आधारित, मानव अधिकार अधिकृत, राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग, विराटनगर
सिग्देल, दीपक (२०८१), कुराकानीमा आधारित, चिकित्सक, कोशी अञ्चल अस्पताल, विराटनगर
सलमान, मोहम्मद साहिब (२०८१), कुराकानीमा आधारित, अध्यक्ष, छाला फ्याक्ट्री पीडित सङ्घर्ष समिति, दुहवी नगरपालिका-६, मोरङ